

„Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...“ Eesti sõjaväeluure agentuurist Eesti Vabadussõjas 1919. aastal

Toivo Kikkas*

Sissejuhatus

Luure ajalugu on olnud alati keeruline uurida ja selles osas ei ole erand ka Eesti. Salateenistused ei jäta oma tegevusest kunagi liigseid dokumente maha. 20. sajandi keerdkäikudes jäid harvaks need juhtumid, mil endine luuretöötaja oma mälestused kirja pani ja täiesti õigustatult on sellistesse meenutustesse suhtunud kahtlustega.

Kuna Eesti sõjaväeluure tegevus nii kodupinnal kui ka teisel pool rindejoont on jäänud Eesti luure ajaloos sisuliselt uurimata, on ka igasuguste hinnangute andmine sellele raskendatud. Sõjaväeluure roll seisnes ühtaegu nii luure kui ka vastuluure ülesannete täitmises. Sõjaline luure jagunes strateegiliseks ja taktikaliseks, millest esimene kätkes vastaspoole kavatsuste, sisepoliitiliste ja ühiskondlike arengute, majandusliku olukorra, relvajõudude koosseisu ja paiknemise väljaselgitamist. Vastuluure tegevus toimus kahel suunal. Siseriiklikult olid ülesanneteks Eesti Vabariigi kaitsmine välismaiste luureteenistuste tegevuse eest, sh. vastaspoole agentide väljaselgitamine, kahjutuks tegemine, neile desinformatsiooni jagamine, vastutegevus Eesti rahva ja sõjameeste mõjutamiskatsetele ning inimeste poliitilise meelsuse kontroll. Keiserlikul Venemaal täitsid mitmeid poliitilise kontrolli ülesandeid salapolitseinikud ja 1920. aastate Eestis Kaitsepolitsei. Nii luures kui ka vastuluures kasutati peamiselt agentuurluuret – lihtsustatult öeldes inimluuret. Selle luuretegevuse võrgustiku moodustavad agendid, s. o. mittekoosseisulised luure ja vastuluure töötajad, kelle tegevus pidi olema kõrvaliste isikute eest varjatud. Agentide tööd juhtisid ja nendelt saadud infot analüüsisid sõjaväeluure koosseisus töötavad ametnikud. Võrreldes 1920. aastate ja hilisema salaluuremaailmaga ei kasutatud vähemalt Eestis ametlikus asjaajamises agentuurluures kesksel kohal olevat mõistet „resident“.

Luureagentuuri tegevusest Vabadussõja ajal on kirjutatud vähe või üldse mitte. Käesolev artikkel on katse kirjeldada ja põgusalt analüüsida Eesti Vabariigi luureagentuuri, s. o. neid inimesi, kes töötasid ametlikult ja valdavalt tasu eest sõjaväeluure süsteemis Vabadussõjas. Milline oli agentide rahastamine, kui suured summad selles valdkonnas liikusid ja millist tasu agendid said? Milline oli agentuuri arvuline koosseis? Missuguseid ülesandeid agendid täitsid? Mis teave sisaldus agentide ettekannetes ja kas agentuurteadetest võis olla kasu? Need on küsimused, millele artiklis vastuseid otsitakse.

Hiljuti ilmunud Eesti luure ajalugu käsitlevas teoses on põhjalik selgitus luuretöö üldpõhimõtetest.¹ Nii Esimese maailmasõja eelset, sõjaeagset kui ka vahetult sõja järel tegutsenud luuret on ülevaatlilikult kirjeldatud mitmes 1920. aastatel ilmunud ja praeguseks uuesti avaldatud teoses. Nõukogude Venemaal pärast sõjategevuse lõppemist välja antud ja luure-

* Toivo Kikkas (1983), MA, TÜ ajaloodoktorant: toivo.kikkas@ut.ee

¹ I. Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis. Tallinn: Post Factum, 2018; A. Shulsky, G. J. Schmitt. Varjatud sõda. Sissevaade luureteenistuse maailma. Tallinn: Riigikaitse Raamatukogu, 2013.

töötajatele õppematerjalideks mõeldud raamatud annavad hea ülevaate, kuidas enamlased mõistsid ja organiseerisid agentuurluuret.² See võimaldas omakorda paremini mõtestada Eesti luure ja vastuluure tegevust 1919. aastal.

Värskeima Eesti luure ajalugu käsitleva teose autor Ivo Juurvee nentis, et „luure Vabadussõja käiku ei otsustanud“, kuid leidis samas, et „ilma kommunistide õonestustegevusele vastamata oleks võinud sõja lõpptulemus olla teistsugune“.³ See toob meid uurimisvaldkonna allikalise baasini, sest õigupoolest on seni Eesti sõjaväeluure agentuurluurest kirjutades tuginetud vaid Andres Purri mälestustele, kuid neis kirjeldatud kaastööliste tegevuse kohta tõestusmaterjal enamasti puudub.⁴

Võiks arvata, et luureosakonna materjalid asuvad kindralstaabi fondides.⁵ Midagi need fondid tõepoolest pakuvad, nt. sisaldab üks säilikutest arvestataval hulgal meeoluraporteid,⁶ kuid vahetat materjali agentuuri tööst leidub seal vähe. Arhiivitöö tulemusena selgus, et agentuurluure allikad asuvad laialipuistatuna diviiside staapide fondides, peamiselt 1., 2. ja 3. diviisi materjalide hulgas, ning mõnel juhul läbisegi hilisema perioodi dokumentidega.⁷ Mõningast informatsiooni leidub 1. diviisi koosseisu kuulunud väeosade, nt. 4. jalaväepolk fondis.⁸

Eesti sõjaväeluure Vabadussõjas

Luure tegevusest Eesti Vabariigi sünniaastail on kirjutanud Hannes Walter, kuid tema artikli põhiohk oli historiograafial ning kirjutis sisaldas ka mõningaid ebatäpsusi.⁹ Näiteks on hilisemad uurijad tõestanud, et Walteri väide enamlaste agentidest 2. diviisi tagavarapataljoni mässu põhjustajatena ei ole leidnud kinnitust.¹⁰ Sõjaväeluure struktuurist põhjaliku ülevaate andnud Reigo Rosenthal on arvanud, et peamiseks infoallikaks oli ülekuulatud vangidelt ja ülejooksikult saadud teave. Säilinud dokumentatsiooni valguses pidas ta agentuurluure rolli üpris väikeseks võrreldes vangidelt ülekuulamisest saadud andmetega.¹¹ Selline hinnang on allikate killustatust arvesse võttes arusaadav.

Kaks aastat hiljem Rosenthali ja Marko Tammingu koostöös ilmunud Eesti luureajaloo ühes mahukamas käsitluses lisandus küll täiendusi sõjaväeluure struktuurist, kuid mitte märkimisväärset uut informatsiooni Eesti sõjaväeluure agentuurluurest Vabadussõjas. Teoses viidatakse taas vaid Vabadussõja-aegse 2. diviisi luureosakonna Tartu punkti ülema Andres Purri mälestustele.¹²

² Vt. nt. P. Rjabikov. Razvedyvatel'naja služba v mirnoe i voennoe vremja. Moskva: Izd. V. Sekačev, 2019; S. Turlo, I. Zaldat. Špionaž. Moskva: Izd. V. Sekačev, 2019; K. Zvonarev. Agenturnaja razvedka I. Moskva: Izd. V. Sekačev, 2019; N. Batjušin. Tajnaja voennaja razvedka i bor'ba s nej. Moskva: Izd. V. Sekačev, 2020.

³ I. Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis, lk. 38.

⁴ Andres Purri oli tsaariajal teeninud Tartu kriminaalpolitseis. Vabadussõja ajal oli ta 21.01–01.02.1919 2. diviisi luureosakonna ülem ja ülejäänud sõja jooksul teadete kogumise osakonna Tartu punkti ülem. Pärast sõda oli ta aastatel 1920–1921 KaPo peavalitsuse ülema abi. RA, ERA.2124.3.1041. Puri, A. Teadete kogumise osakonna Tartu punkti ülem. Eesti kommunistilise organisatsiooni tegevus, 2. osa.

⁵ RA, ERA.495. Sõjavägede Staap; RA, ERA.496. Kindralstaap.

⁶ RA, ERA.496.2.22. Teadete kogumise osakonna informatsioon sõdurite meelsuse kohta.

⁷ RA, ERA.515. 1. diviisi staap; RA, ERA.518. 2. diviisi staap; RA, ERA.1560. 3. diviisi staap.

⁸ RA, ERA.544. 4. jalaväepolk.

⁹ H. Walter. Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Tiit Noormets (koostaja). Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 1999, lk. 11–33.

¹⁰ T. Minnik. Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas. Magistritöö. Juhendaja M. Ilmjärv. Tallinn: Tallinna Ülikool, Ajaloo instituut, 2010, lk. 69–71; T. Kikkas. Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920. Magistritöö. Juhendajad A. Rahi-Tamm, A. Pajur. Tartu: Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020, lk. 83–84.

¹¹ R. Rosenthal. Laidoner – väejuht. Tallinn: Argo, 2008, lk. 39–46.

¹² Vt. Purri mälestusi: RA, ERA.2124.3.1041. Puri, A. Teadete kogumise osakonna Tartu punkti ülem. Eesti kommunistilise organisatsiooni tegevus, 2. osa.

Kohe pärast Vabadussõja algust 1918. aastal asus Eesti Vabariik organiseerima luuret ja vastuluuret, mis moodustati alguses peastaabi teadete kogumise jaoskonnana kapten Oskar Heinrich Mamersi juhtimisel. Tema abi oli staabikapten Helmuth Traugott Veem. 27. detsembril 1918 viidi jaoskond sõjaväe juhtimisstruktuuri muutmise käigus operatiivstaabi alluvusse ja 1919. aasta alguses muutus see teadete kogumise osakonnaks (edaspidi TKO), millele allutati teadete kogumise punktid osas linnades ja diviiside staapides. 1918. aasta 28. detsembril moodustati operatiivstaabi alluvuses ka maakuulamise osakond (edaspidi MKO), mida juhtis alamleitnant Arthur Perna. Rosenthali väitel oli MKO ülesandeks vaenlase sõjajõudude kohta informatsiooni kogumine ja süstematiseerimine, TKO pidi aga täitma vastuluure rolli. MKO vastutas vastaspoole vägedele sihitud propaganda eest, koostades selleks propagandamaterjali (lendlehti, ajalehti). 1919. aasta 23. veebruaril sai operatiivstaabist kindralstaabi valitsus eesotsas alampolkovnik Jaan Rinkiga. Kindralstaabi valitsus allutati sõjavägede ülemjuhataja staabile, mida juhtis otse ülemjuhatajale alluv polkovnik Jaan Soots. Teadete kogumise liikuvad punktid asusid 1919. aastal 1., 2. ja 3. diviisi juures, olles nende operatiivalluvuses. Alalised punktid paiknesid Tartus, Viljandis (likvideeriti tõenäoliselt juba 1919. aastal), Pärnus, Kuressaares, Valgas, Petseris ning Rakveres. Teada on vähemalt kümne punkti olemasolu.¹³ Algne eesmärk võis olla hoida luure ja vastuluure tegevus eraldi, kuid TKO hakkas peagi pärast loomist täitma vastuluure kõrval ka luureülesandeid.

Vabadussõja olulisimaks eriteenistuseks kujuneski luure ja vastuluurega tegelenud TKO ja selle põhiliseks tööriistaks sai agentuur. Agendid teostasid salajast jälgimist nii siseriiklikult kui ka rindejoone taga. Arvestatav osa säilinud tõenditest vastuluure tegevuse kohta ongi meeoleoluraportid, mida kogudes täideti tegelikult poliitilise politsei funktsioone. Seda, et vastaspoolte eriteenistused ei toiminud endise Vene impeeriumi aladel puhkenud sõdades päris tavapärasel viisil, on tõdenud teisedki luurevaldkonna ajaloo uurijad. Selle põhjuseks oli kogenud eriteenistuste töötajate nappus.¹⁴ Teadaolevalt ei võetud 1918. aasta lõpus Eestis riigiteenistusse endise tsaari salapolitsei ohranka töötajaid, kuid poliitiline politsei oli puhkenud sõjas riigi julgeoleku tagamiseks hädavajalik. Vabariigi valitsus otsustas poliitilise politsei (Kaitsepolitsei) loomise alles 1919. aasta juulikuus.¹⁵ TKO agentuuril tuli seetõttu paratamatult teha rohkem tööd, võideldes enamlaste mõjutustegevuse vastu. Selleks teostati siseriiklike agentide toel varjatud jälitustegevust eesmärgiga jahtida vastaspoole avalikke ja varjatud agente. Täiendava ülesandena tuli käia üle rindejoone ja levitada MKO koostatud propagandamaterjale.

Mihkel Püssi koostatud ülevaade tema ametiajast Vene vastuluure punktis näitab, et hilisem Eesti sõjaväeluure rajas oma punktide koosseisud nende eeskujul. 1917. aastal oli Pärnu punktis tööl ohvitserist ülem palgaga 450 rubla kuus, kolm ametnikku palgaga 200–350 rubla, üks kirjutaja ja käskjalg. Agente oli punktis kuni 36. Kaks vanemagenti said kuus 250 rubla, neli nooremagenti 150 rubla, 10 täiesti salajast kaastöölist 100 rubla ja 20 „teadurit“ 50–60 rubla.¹⁶ Võrdluseks: Tartu linnamiilitsa alamametniku kuupalk oli 75 rubla ja reaalkooli õpetaja palk 100 rubla.¹⁷

¹³ Vt. põhjalikumalt sõjaväeluure struktuurist ja koosseisust: R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu. Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010, lk. 126–129.

¹⁴ Vt. nt. A. Ivanov. Kontrrazvedka v sisteme voennogo upravlenija protivoborstvujuščix storon v slovjax Graždanskoi vojnji. (Na materialax Evropejskogo Severa Rossii v 1918–1920). Dissertacija. Naučnyj rukovoditel': professor A. Voronin. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet, 2010, lk. 182–186.

¹⁵ R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu, lk. 130.

¹⁶ RA, ERA.495.7.4455, pag-mata. Kindralstaabi valitsuse II osakonna B jaoskonna ametniku Mihkel Püssi raport jaoskonna ülemale, 17.11.1920.

¹⁷ L. Teedema. Tartu Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta Et Commentationes Archivi Historici Estoniae 22 (29). T. Tannberg (koostaja). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk. 314–315.

Siinkohal tasub meenutada, et Eesti sõjaväeluure loomises peaosa mänginud Johann Laidoner oli 1915. aasta novembrist 1917. aasta märtsini teeninud Läänerinde staabi luureosakonna ülema abina.¹⁸ Seetõttu oli Laidoneril värskest omandatud kogemus Vene luure toimimise telgitagustest ja võimalus Eesti sõjaväeluure üles ehitada vastavalt riigi vajadusele. 1918. aastale eelnenud kogemustest Vene eriteenistustega tegid vähemal või rohkemal määral järeldusi kõik uue sõjalise konflikti osalised.

Vene vastuluuret aastatel 1914–1920 käsitlevas väitekirjas leidis Aleksandr Zdanovitš, et luure ja vastuluure võisid toimida iseseisvalt ning „puhtal“ kujul ainult teoreetiliselt. 1918. aastal puhkenud Vene kodusõja tingimustes jõuti järk-järgult arusaamani, et riigi julgeoleku tagamiseks peaks eriteenistused tegutsema erinevalt tsaaririigist kooskõlastatult.¹⁹ Kodusõjaaegse Venemaa põhja regiooni vastuluure tegevust uurinud Ivanovi sõnul järgisid Vene valged suuremal ja enamlasted vähemal määral varasemaid tsaaririigi eriteenistuste struktuure, sest kummalgi poolel võitles varasema

Mihkel Püss. ERA.495.7.4455

Vene armee vastuluure kogemusega ohvitseri. Vene valgete vastuluure oli enamlastega võrreldes keerulisem, säilitades liiga palju tsaariaegset struktuuri. Ebapiisava arvu inimeste ning nappide rahaliste vahenditega tuli valgete vastuluurel täita laialdasi ülesandeid. Enamlastel nappis samuti nii kogenud töötajaid kui ka raha, kuid nad suutsid edukamalt reformida eriteenistuste struktuuri. Ivanovi hinnangul täitsid 1918. aasta lõpus loodud tšekaa eriosakonnad ajapikku nii vastuluure kui ka poliitilise politsei ülesandeid, tagades ühteaegu kaitset informatsiooni salastatusele ja tõrjudes mõjutustegevust. Kaadri ebapädevusega kaasnes siiski vähene efektiivsus.²⁰ Vene luureajaloolane Voitikov on seisukohal, et enamlaste luure ja vastuluure juhtivtöötajate puhul ei saa aastatel 1918–1919 rääkida professionaalsusest. Pädevuse puudumise parandamiseks korraldati luure ja sõjakontrolli (tsenseerimise) kursuseid.²¹ Eesti järgis varasema Vene sõjaväeluure struktuuri eeskujuga teatud piirini. TKO liikuvate ja alaliste punktide esialgsed koosseisud esitati ülemjuhatajale kinnitamiseks 1919. aasta alguses.²² Liikuvad punktid asusid diviiside staapide juures ja alalised punktid linnades. Koosseisu tabeli põhjal oli TKO liikuv punktis ametis tööd administreeriv juhataja, kes võis olla sõjaväeametnik. Alalises punktis pidi juhataja olema ohvitser ja talle oli ette nähtud ülema abi. Mõlemat tüüpi punktis oli ametis asjaajaja.

¹⁸ R. Rosenthal. Laidoner – väejuht. Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas, lk. 25.

¹⁹ A. Zdanovič. Organizacionnoe stroitel'stvo otečestvennoj voennoj kontrrazvedki: 1914–1920 gg. Naučnyj rukovoditel' V. Xaustov. Moskva: Institut voennoj istorii MO RF, 2003, lk.183–186.

²⁰ A. Ivanov. Kontrrazvedka v sisteme voennogo upravlenija protivoborstvujuščix storon v uslovijax Graždanskoj vojny, lk.182–186.

²¹ S. Vojtikov. Sovetskie speclužby i Krasnaja Armija. 1917–1921. Moskva: Centropoligraf, 2017, lk. 6–7, 490–493.

²² RA, ERA.495.10.23, l. 7. Alampolkovnik Soots, kapten Mamers ülemjuhatajale, 10.01.1919.

Lisaks oli ametis kaks „alamväelast“, s. o. sõdurit, kes pidid ilmselt tagama nii julgeoleku kui ka täitma käskjala ülesandeid. Agente pidi punktides ametis olema vastavalt vajadusele, kuid liikuvus punktis seati esialgu limiidiks kuni kuus agenti. Punkte rahastati läbi operatiivstaabi teadete kogumise osakonna (algselt jaoskond). Punkti juhataja palk oli 600 marka, asjaajajal 450 marka ja sõduritel 120 marka. Agendid pidid saama kokkuleppe järgi 200–475 marka.²³

Edaspidist silmas pidades on koosseisude dokumendid olulised, sest nendes tehti selget vahet ametnike ja agentide vahel, kuid praktikas kasutati kahte mõistet hiljem sünonüümidena. Ettenähtud töö spetsiifika võis erineda, kuid tööjõupuudusel langes agentide õlule mõnikord ka lisaülesandeid. Miks alguses määrati just selline agentide piirarv, on teadmata. Võimalik, et vastuluure punkte planeeriti asutada arvukamalt. Algses dokumendis ei ole kirjas, et väeosad, mille juurde asutatakse liikuvad punktid, peavad olema ilmtingimata diviisid. Kahjuks ei ole seni õnnestunud leida hilisemaid koosseisude dokumente, kuid uurimise põhjal on selge, et ettenähtud agentide ülempiir tõusis vajaduse tõttu õige pea.

Teadete kogumise punktide (edaspidi TKP) avamine sõltus suurel määral rindeväeosade ülemate tegevusest ja kõigi TKP-de n.-ö. sünnilugu oli rahvaväe tormiliselt kulgeva pealetungi tõttu keeruline. Üheks näiteks on siin 1. diviisi TKP avamine. Nimelt määrati operatiivstaabi päevakäsuga 15. jaanuaril 1. diviisi staabi juurde TKP juhi kohusetäitjaks Mihkel Püss (pärit Viljandist, õppinud ja töötanud Pärnus).²⁴ Kuid veel 20. jaanuaril päris operatiivstaabi ülem polkovnik Soots 1. diviisi staabiülemalt (tegelikult Viru rinde operatiivjuhilt) polkovnik Rinkilt, kas diviisi staabi juurde on juba TKP asutatud, ja juhul kui ei ole, siis palus seda viivitamatult korraldada ja seejärel avamisest ette kanda. Sootsi sõnul operatiivstaabil endal ühtegi kohalikku (s. o. Virumaalt pärit) isikut 1. diviisi juurde komandeerimiseks ei olnud.²⁵ Vähe sellest, et operatiivstaabil polnud ühtki kohalikke olusid tundvat meest, keda 1. diviisi juurde TKP-d organiseerima saata, otsiti nii 1. kui ka 2. diviisi juurest veel samal ajal varasema kogemusega luureohvitseri TKO enda tarvis.²⁶ 1. diviisist teatati, et neil luureohvitseri väeosades ei teeni.²⁷ Ilmselt sooviti operatiivstaabis vähemalt esialgu TKP-de organiseerimise korraldajateks kohalikke olusid tundvaid inimesi, kellel oluks tõenäoliselt lihtsam luua agentuuri. Üleüldine varasema luuretoe kogemusega inimeste nappus oli tõenäoliselt peamine põhjus, miks TKP-de kaadralik, kuid seeläbi ka nende tegelik organiseerimine jäi vähemalt osaliselt diviisiülemate otsustada.

Kogu sõjaväeluure tegevuse puhul tuleb aga meeles pidada, et erinevad punktid suhtlesid omavahel otse ja kogu informatsioon koondus lõpuks Tallinna. Nii Eesti ala kui ka kogu sõjatandri väiksusest hoolimata – seda võrreldes Esimese maailmasõja või järgnevate revolutsioonisõdade mõõdetega – esines n.-ö. piirkondlikke eripärasid.

Agentuuri koosseis 1. diviisi näitel

Põhjalikum ülevaade TKO ühe punkti kuludest ja agentuurist on võimalik saada 1. diviisi puhul. Senise uurimise käigus on tuvastatud kokku 52 agendi, sh. kahe naisluuraja nimed. Nimelt on säilinud selle diviisi liikuva punkti kuluaruanded ja ametnike palgalehed 1919. aasta kohta alates veebruari teisest poolest.²⁸ Tegu on Eesti sõjaväeluure puudutava haruldase ja tõenäoliselt unikaalse allikaga.

Liikuva teadete kogumise punkti nr. 1 tegevusest on säilinud erakorraliste summade kuluaruanded 1919. aasta kohta. Säilinud eksemplarid on koostatud 1922. aasta septembris

²³ RA, ERA.495.10.23, l. 11–11p. Teadete kogumise punktide koosseis.

²⁴ RA, ERA.495.7.4455, pag-mata. Mihkel Püssi teenistusleht.

²⁵ RA, ERA.495.10.23, l. 16. Operatiivstaabi ülem Soots Rinkle, 20.01.1919.

²⁶ RA, ERA.495.10.23, l. 17. Operatiivstaabi ülem Soots kindral Tõnissonile ja polkovnik Puskarile, 20.01.1919.

²⁷ RA, ERA.495.10.23, l. 21. 1. diviisi staabiülem Rink Sootsile, 24.01.1919.

²⁸ RA, ERA.515.1.587. 1. diviisi teadete kogumise punkti töötajate palgalehed.

originaalide põhjal, sest algsete aruannete juures puudusid nende esmakordsel esitamisel (1919. aasta detsembris) lisadokumendid, nagu palgalehed ja allkirjastatud dokumendid raha kättesaamise kohta. Aruannete erinevate tööversioonide rohkuse tõttu jääb siinkirjutaja kahe variandi juurde, mõlemad on allkirjastanud 1. diviisi majandusülem leitnant Aleksander Einpaul. Üks variant sisaldas (ühe erandiga) erakorraliste summade saajate nimesid,²⁹ teises variandis on agentide nimed muudetud anonüümseks märgetega „N“ ja „NN“.³⁰ Analüüsiks on valitud isikustatud eksemplar.

Valdavalt kajastuvad aruandes ametnike palgad ja päevarahad, kuid ka erakorralised kulud. Neid ei ole palju ja edasist silmas pidades on oluline loetleda raha saajate nimed, eraldiste kuupäevad ja otstarve. Aruandest selguvad kulud, mis on järgnevalt esitatud koondtabelis:³¹

<i>Kuupäev</i>	<i>Summa</i>	<i>Saaja</i>	<i>Põhjendus</i>
7. märts	200 ühikut	agent Mihkel Kusnetsov	teekulu Venemaale minekuks
14. märts	80 marka	Grigorjevi trükikoda	tasu lendlehtede trükkimise eest
6. mai	93 marka	agent Viitak	erakorralisteks kuludeks
16. juuni	1000 marka	agent Savi	maakuulamise otstarbeks
7. juuli	1000 marka	agent Savi	maakuulamise otstarbeks
6. september	1000 marka	agent Tuppits	Venemaa komandearingu eest
15. september	1175 marka	J. Tamm	üle rindejoone käiguks
26. september	2400 marka	agent Tuppits	Venemaa komandearingu eest
1. oktoober	1000 marka	agent Vilken	üle rindejoone käiguks

Aruandele lisatud palgaandmed on esitatud 1919. aastal poole kuu kaupa, sest palka maksti kaks korda kuus võrdsetes osades. Lisaks palgale maksti alalisele ametnike koosseisule päevaraha 6 marka päevas, s. o. 180 marka kuus.

Ajutine Valitsus kehtestas 1918. aasta detsembris rahvaväelaste madalaimaks palgaks reamehele 120 marka kuus, seevastu näiteks veltveebel sai palka 225 marka.³² Rooduülema, väeosa adjutandi ja majandusülema palk oli 600 marka, roodu vanemohvitser, kortermeister, sõjaväeasutuse asjaajaja said 450 marka.³³ Teadete kogumise punkti nr. 1 juhataja sõjaaegse ametniku Mihkel Püssi kuupalk oli 600 marka, punkti asjaajaja sõjaväeametnik Richard Kleemann pidi leppima veidi vähemaga (450 marka) ning kaks rahvaväelasest käskjalga Kirm ja Niinap said tavalist reamehe tasu (120 marka).³⁴ Mihkel Püss oli varasema luuretoe kogemusega, teeninud 1917. aastal 12. armee staabi alluvuses Pärnu vastuluure punktis. 1919. aasta 17. juunil nimetati ta teenistuse huvides TKO käskudetäitja ohvitseri kohuste täitjaks.³⁵ Püss asus uude ametisse kuu aega hiljem, kui 17. juulil vahetas Püssi välja ohvitseri asetäitja Hugo Maasik,³⁶ kelle palk oli samuti 600 marka. Rohkem muutusi ametnike kaardris aasta keskpaigas ei toimunud.³⁷ Sama aasta detsembriks muutusid aga nii palgad kui ka koosseisud. Punkti juhataja sai nüüd 900 marka, asjaajaja 550 marka ja kolm käskjalga igaüks 200 marka.

²⁹ RA, ERA.515.1.587, l. 270–273p. Kuluaruanne 1919. a.

³⁰ RA, ERA.515.1.587, l. 268–269p. Kuluaruanne 1919. a.

³¹ RA, ERA.515.1.587, l. 271–273p. Kuluaruanne 1919. a.

³² RA, ERA.31.1.8, l. 79p–80. Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll, 21.12.1918.

³³ RA, ERA.31.1.8, l. 50. Ajutise Valitsuse koosoleku protokoll, 2.12.1918.

³⁴ RA, ERA.515.1.587, l. 276. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, veebruar 1919.

³⁵ RA, ERA.495.7.4455, pag-mata. Mihkel Püssi teenistusleht.

³⁶ Punkti palganimekirjades on Maasik kirjastatud kui ohvitseri asetäitja, kuid teenistuslehe põhjal kinnitati tema auaste alles 14.02.1920. RA, ERA.495.7.3015, pag-mata. Hugo Maasiku teenistusleht; Maasiku ettekanne TKO ülemale, 15.08.1919.

³⁷ RA, ERA.515.1.587, l. 316. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, juuni 1919.

Hugo Maasik. ERA.495.7.3015

ja Tartu punkti juures. Rohkem kui poolesajast agendist püsisid veebruarist detsembrini palganimekirjades vaid viis isikut; teiste ametipüsivus (või kajastumine palganimekirjades) piirdus ühe kuni kaheksa kuuga.

Kuluaruandes ja palganimekirjades ei kajastunud kõik agendid. Samuti ei makstud kõigile Venemaal käimise eest (lisa)tasu. Nagu eespool öeldud, sai agent Savi Venemaal käimise eest juunis ja juulis kahel korral lisaraha. Kuid on teada, et ta käis Venemaal juba sama aasta märtsis ja küllap ka veebruaris, ent raha ta selle eest ei saanud. Sellest võib oletada, et kevadise Venemaa-käiguga Savi alles tõestas enda väärtust agendina või siis nappis lisatasuks raha.⁴⁴ Samuti ei kajastu aruandes 26. aprillil teadete kogumiseks Venemaale saadetud Ella Kuusk Jõesuust, kellele tehti ülesandeks koguda sõjalist teavet Petrogradis, Pihkvas, Luugas, Jamburgis ja Oudovas.⁴⁵ Kas Kuusk pidi käima läbi kogu piirkonna Pihkvast Petrogradini või oleks TKP ametnik rahuldunud ühe suunaga, jääb selgusetuks.

7. märtsil sai Mihkel Kusnetsov punkti juhatajalt Püssilt 200 rubla Venemaale minemiseks.⁴⁶ Kusnetsovi nimi kajastus ka kuluaruandes, kuid mitte agentide palganimekirjas. Või-

Nii nagu varemgi, maksti palka kaks korda kuus, korraga pool kuupalgast.³⁸ Koos TKP juhatajatega oli aasta jooksul ametis kokku kaheksa erinevat isikut.

Agentide palgad olid 1919. aastal vahemikus 300–475 marka.³⁹ Palganimekirjades kasutati mõisteid läbiseigi, kuid alati tehti vahet alalise koosseisu ametnikel ja agentidel.⁴⁰ Veel sama aasta septembris eristas neid punkti ülem Maasik, paludes diviisi-ülemalt eraldi tasude kinnitamist.⁴¹ On teadmata, kas järjepidevuse puudumine mõistete kasutamisel tulenes mingist uuest koosseisulisest dokumendist või konspiratsioonist. Agentide staatuse erinevust punktide alalistest töötajatest tõendab seegi, et nemad päevaraha ei saanud.

Hoolimata agentide suurest koguarvust (üle 50) ei olnud neid palgalehel korraga kunagi üle 20. Kõige vähem agente oli palgal juuni esimesel poolel, mil Eesti Vabariigi kasuks tegutses 10 isikut.⁴² Juulist oktoobri lõpuni oli nimekirjas 20 agenti.⁴³ Põhjuseks oli ilmselt ettenähtud koosseisuline ülempiir. Selle juurde naaseme hiljem uuesti 2. diviisi

³⁸ RA, ERA.515.1.587, l. 378. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, detsember 1919.

³⁹ RA, ERA.515.1.587, l. 279. 1. diviisi TKP nr. 1 agentide palgalehed, veebruar 1919; RA, ERA.515.1.587, l. 282. 1. diviisi TKP nr. 1 agentide palgalehed, märts 1919.

⁴⁰ RA, ERA.515.1.587, l. 287. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, märts 1919.

⁴¹ RA, ERA.515.1.587, l. 2. 1. diviisi teadete kogumise punkti ülem Maasik 1. diviisi ülemale, 10.09.1919.

⁴² RA, ERA.515.1.587, l. 315. 1. diviisi TKP nr. 1 agentide palgalehed, juuni 1919.

⁴³ RA, ERA.515.1.587, l. 334. 1. diviisi TKP nr. 1 agentide palgalehed, juuli 1919; RA, ERA.515.1.587, l. 350. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, august 1919; RA, ERA.515.1.587, l. 366. 1. diviisi TKP nr. 1 ametnike palgalehed, oktoober 1919.

⁴⁴ RA, ERA.515.1.632, l. 24. Agent V. Savi raport 1919. aasta 6. märtsist.

⁴⁵ RA, ERA.515.1.632, l. 74. Punkti ülem Püss 1. diviisi ülemale, 26.04.1919.

⁴⁶ RA, ERA.515.1.587, l. 288. Raha kättesaamise kviitung, 7.03.1919.

malik, et mõni luuraja (nt. Kuusk) jäi enamlastele vahele või ei naasnud muul põhjusel ja seetõttu talle ka raha ei makstud. See ei seleta ikkagi agent Savi juhtumit, kes naasis. Pole võimatu, et mõni agent ei soovinud vähemalt alguses oma teenete eest isamaale tasu, vaid teda motiveeris patriotism. Aja möödudes võis agendi seisukoht tasu või üldse luuramise osas muutuda.

Diviisi luureametnikele ja agentidele eraldati 1919. aastal palkadeks ning erakorralisteks kuludeks 200 000 marka, millest kulutati ära 153 500 marka.⁴⁷ Samas suurusjärgus summa võis kuluda ühe diviisi kuu palkadeks. Näiteks kulus 2. diviisi palkadeks aprillis 93 283 marka ja päevarahadeks 123 814 marka.⁴⁸ Eesti Vabariigi sõjalised kulutused 1918/19. aasta eelarve korralistest kuludest moodustasid kokku 587,1 miljonit marka.⁴⁹

Tartu ja 2. diviisi punkti agentuurist

Et mõista paremini Eesti agentuurluure üldisemat tegevust, tasub kõrvutada 1. diviisi TKP nr. 1 tegevust teiste diviisidega. Rohkem on säilinud 2. ja vähem 3. diviisi materjale. Kui 1. diviisi piirkonnas nappis kohalikke olusid tundvaid ja üleüldse varasema luuretoõ kogemusega inimesi, siis kuidas oli olukord 2. diviisi piirkonnas ja milline oli TKO roll 2. diviisi TKP-de organiseerimisel?

2. diviisi luure ja vastuluure tegevus kattis laialdase rindejoonega piirneva territooriumi ja ulatus mõne kuuga Mustveest Petserini. Diviisi luureosakonna loomise idee autoriks oli tema enda sõnul diviisi ülem polkovnik Viktor Puskar, kes kirjutas tehtust hiljem (juunikuus) ettekande kindralstaabi valitsuse ülemale. Ühe peamise põhjusena nimetas Puskar diviisi operatiivpiirkonna suurust ja pikka rindejoont, kus vaenlane 1919. aasta talvel ja kevadel intensiivselt tegutses. 2. diviisi tegevuspiirkonda kuulus muu hulgas Peipsi ja Pihkva järve vöönd, mille valvamine vahilaevastiku puudusel ja teistel põhjustel valmistas suuri raskusi. Samas tuli üle järvede Eestisse suurel arvul vaenlase agente, spekulante jne. Seetõttu pidas polkovnik Puskar hädavajalikuks diviisi juurde vastuluure loomist, mida ta diviisiülema võimuga diviisi staabi juurde sõjaväe teadete osakonna nime all ka organiseeris. Loodud osakonnale allusid teadete kogumise punktid Võrus ja Petseris ning abipunktid Rāpinas ja Irboskas (Irboska abipunkti avamine oli ettekande koostamise ajal – juunis 1919 – alles päevakorral). Teadete osakond ja punktid pidid raha ja muu vajaliku saama diviisi staabist. Puskarile allus ka Tartu punkt, mille ülemat, ülema abi ja nelja agenti ta rahastas omal kulul.⁵⁰ Ilmselt pidas Puskar silmas diviisi rahalisi vahendeid. Tõsiasi, et polkovnik Puskar pidi tegevusest aru andma alles juunis, tuleneb Vabadussõja kaootilisest iseloomust, kui tegutseti vastavalt olukorrale. Dokumentides Rāpina ja Irboska abipunktid ei kajastu, mis ei tähenda, et nendes asulates ei oleks võinud alaliselt paikneda mõnda luureametnikku või vähemalt agente.

Polkovnik Puskar aruanne kattub osalt Tartu punkti ülema Andres Purri mälestustega, mille järgi asutati 2. diviisi luureosakond Puskarilt 20. jaanuaril saadud käsu põhjal 24 tundi hiljem. Ilmselt unustas või ei jõudnud polkovnik Puskar tehtust Tallinna informeerida, sest 30. jaanuaril saabus Tartusse TKO saadetud varasema luuretoõ kogemusega sõjaaegne ametnik Albert Evert, kelle ülesandeks oli Purri sõnul üle Eesti TKP-d asutada. Evert saabus Tartusse koos August Ingermanniga. Viimasest pidi saama Tartu TKP ülem. Purri sõnul lepitati TKO ülema kapten Mameršiga kokku, et 2. diviisi luureosakond nimetatakse ümber Tartu TKP-ks ja seda jääb juhtima Purri, Ingermann aga määratakse juhtima Valga TKP-d.

⁴⁷ RA, ERA.515.1.587, l. 270–273p. Kuluaruanne 1919. a.

⁴⁸ RA, ERA.518.1.640, l. 3. 2. diviisi staabi majandusjaoskond. Raamatupidamine. Jaanuar–detsember 1919.

⁴⁹ Eesti Vabadussõja ajalugu. II osa. Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused. Koost. L. Vahre. Tallinn: Varrak, 2020, lk. 494.

⁵⁰ RA, ERA.518.1.37, l. 173–173p. 2. diviisi ülem polkovnik Puskar kindralstaabi valitsuse ülemale, 7.06.1919.

1. veebruarist oligi Purri Tartu TKP juht.⁵¹ Ingermann asus Valga TKP-d juhtima juunikuus.⁵²

Purri kirjutas oma mälestustes, et 2. diviisis 21. jaanuaril tema loodud luureosakonnast, mis kandis 1. veebruarist Tartu TKP nime, sai mõni kuu hiljem 2. diviisi TKP.⁵³ Algne luureosakonnana loodud asutus võis ju Tartu nime all edasi tegutseda, kuid paar kuud hiljem loodi 2. diviisi juurde sarnase nimega osakond – nimelt 2. diviisi sõjaväe teadete osakond. Osakonna juhina allkirjastas ettekandeid Evert, kes andis aru enamasti 2. diviisi staabiülemale.⁵⁴ Purri oli samal ajal TKO Tartu punkti ülem ja adresseeris aruanded valdavalt 2. diviisi ülemale.⁵⁵

Kogemustega luuretöötajate puudumine sundis polkovnik Puskarit otsima abi endistelt kriminaalpolitseinikelt. Purri meenutas, et kui ta sai polkovnik Puskarilt ettepaneku moodustada 2. diviisi juurde luureosakond, vastas ta eitavalt, sest pidas end luuretöös võhikuks. Puskar ei pidanud seda oluliseks, sest Purrit oli soovitanud leitnant Kuperjanov. Ametnikke ja kaastöölisi võis Purri oma äranägemise järgi valida. Nii kutsus ta oma meeskonda tsaaeriaegsed kriminaalpolitseinikud August Tensoni (hiljem Tuulse), Artur Sääritsa ja Nikolai Aidniku.⁵⁶

Ilmselt vajas polkovnik Puskar diviisi vastutusala laienemisel järjest rohkem töötajaid ja asutas üha uusi punkte, omades ametnike valikul jätkuvalt teatavat vabadust. Seda versiooni kinnitab ühe punkti juhataja hilisem tunnistus. Nimelt alustas 18. märtsil polkovnik Puskari korraldusel Võrus 2. diviisi TKP nr. 2 juhatajana tööd varem kriminaalpolitseis töötanud Eduard Sernov, kelle ülemjuhataja hiljem sellele kohale ka kinnitas. Sernovi teenimist punkti juhatajana alates märtsist tõendas hiljem sõjaministeerium.⁵⁷ Varasemate kriminaalpolitsei töötajate valikul võisid olla omad plussid. Tõenäoliselt olid Purril, tema valitud kaastöölistel ja Sernovil säilinud kontaktid varem politseile teavet hankinud agentidega, keda sai nüüd kasutada enamlastevastases võitluses.

Valides ise ametnikke ja asutades punkte, ei lasknud polkovnik Puskar ennast häirida ka ettenähtud koosseisust. Nii suurendas ta märtsis Tartu TKO koosseisu ajutiselt 25 meheni. Ülekoosseisulised teenistujad pidid Puskari sõnul palka saama „tema käest“. Koosseisu suurenendamist põhjendas Puskar oma ettekandes suure hulga poliitiliste vangidega, kelle juhtumite läbivaatamiseks vajati lisatööjõudu.⁵⁸ Tartu piirkonnas tegutsenud väljakohtute jt. materjale uurides paistab tõepoolest silma TKP töötajate roll ülekuulamiste teostamisel.

Polkovnik Puskaril nappis ikkagi tööjõudu ja 12. aprillist määrati tema käsutusse Evert. Ei saa välistada sedagi, et Everti määramise algatus tuli TKO-lt endalt, et omada paremat kontrolli Puskari luurealase tegevuse üle. Teenistuslehe põhjal oli Evert nii nagu Mihkel Püsski teeninud Vene 12. armee vastuluurepunktis. 24. detsembril 1918 nimetati Evert teadete kogumise jaoskonna käskudetaõtja ohvitseri kohusetäitjaks.⁵⁹ Seega oli tegu kogenud luuretöötajaga, kel oli uues ametis peagi käsutada oma agentuur.

Paraku ei sobinud hästi Everti ja Purri tööstiilid või iseloomud. Nende omavaheline hõõrdumine viis mitmeid kuid väldanud tülini ja see omakorda muudatusteni 2. diviisi alla kuuluvate luureasutuste struktuuris. Raske on öelda, mis oli tüli peapõhjus. Selle võis vallandada

⁵¹ RA, ERA.2124.3.1041, l. 15–17, 31–33. Puri, A. Teadete kogumise osakonna Tartu punkti ülem. Eesti kommunistilise organisatsiooni tegevus, 2. osa.

⁵² RA, ERA.495.7.1151, pag-mata. August Ingermanni teenistusleht.

⁵³ RA, ERA.2124.3.1041, l. 33. Purri mälestused.

⁵⁴ RA, ERA.518.1.150, l. 227. 2. diviisi staabi sõjaväe teadete osakonna ülem Evert 2. diviisi staabi ülemale, 5.06.1919.

⁵⁵ RA, ERA.518.1.150, l. 175–175p. Operatiivstaabi teadete kogumise jaoskonna Tartu punkti ülem Purri 2. diviisi ülemale, 14.05.1919.

⁵⁶ RA, ERA.2124.3.1041, l. 15–17. Purri mälestused.

⁵⁷ 1935. aastast Eduard Loovere. RA, ERA.495.7.2890, pag-mata. Loovere Kindralstaabi 2. B osakonna ülemale, 28.02.1929; Sõjaministeeriumi korraldusvalitsuse A jaoskonna tõend, 22.03.1929.

⁵⁸ RA, ERA.518.1.37, l. 90. Puskar ülemjuhataja staabi ülemale Sootsile, 25.03.1919.

⁵⁹ RA, ERA.495.7.683, pag-mata. Albert Everti teenistusleht.

olukorrast tingitud valitseva ja nii mõnigi kord õigustatud kahtlus igal pool peituda võivatest vaenlase agentidest. Võimatu pole seegi, et tülini viis hoopis intriig juhtrolli üle diviisi luure ja vastuluure koordineerimises. Esimene märk tulevases suuremast tülist ilmnes maikuu keskpaigas, mil Evert kahtlustas saadud agentuurteadete põhjal kedagi Gustav Ploomi Räpina piirkonnas enamlaste kasuks töötamises.⁶⁰ Teistest dokumentidest ja Everti hilisemast ettekandest selgub, et tüli küpses mitu kuud. Agentuurteadete põhjal oli Everti arvates enamlastega seotud ka Gustavi vend Andres Ploom, kes töötas Purri juures Tartu punktis agendina. Purrit esitatud kahtlustused ei veennud, ta jättis mitmele küsimusele vastamata, nimetas neid segaselt sõnastatuteks ja Evert võttis seda isiklikult.⁶¹

23. juulil kirjutas Evert 2. diviisi ülemale väga intriigeeriva ettekande tema vastu suunatud vandenõust. Segasevõitu loo tuumaks oli tüli Everti ja Purri vahel, mille peapõhjuseks jätkuvalt Ploomi küsimus. Everti sõnul oli tal kogunenud erinevaid andmeid nii Tartu kui ka Võru TKP juhataja toime pandud rikkumiste kohta, mistõttu sepihõlpsalt tema vastu vandenõu. „Tagakiusamisse“ oli tema sõnul kaasatud muu hulgas agent Eugenie Blumbergi juhtum, millega seoses olevat kohtuasutused uurimise juba maikuu lõpetanud ilma Evertil selles asjas süüd leidmata.⁶² Niisama lihtne see lugu siiski ei olnud. Nimelt saatis Evert Blumbergi aasta alguses oma agendina Soome kaudu Venemaale teateid koguma, kuid ei hoidnud TKO ülemat kapten Mamersit oma tegemistega piisavalt selgelt kursis. Eestisse naasnud Blumberg vahistati 5. märtsil. TKO ülema abi Veemi tunnistuse põhjal olevat Evert palunud Veemil varustada Blumbergi valedokumentidega Soodeni nimele.⁶³ Everti enda tunnistuse kohaselt kohtus ta Blumbergiga juba 1918. aasta detsembri lõpus ühisel rongisõidul Pärnu ja too nimetas end juba siis Soodeniks. Eugenie oli nõus Everti heaks Petrogradis teateid koguma ja võttis temaga hiljem (veebruarikuus) Soomes olles ühendust. Evert värbas samas veel ühe naisagendi, nimelt varasemast tuttava lätlanna Viidase Petrogradist teateid koguma. Hilisemaid segadusi vabandas ta kahe neiu isiku segamini ajamisega.⁶⁴ Veemi, Everti ja teiste tunnistajate ütlustes oli mitmeid lahknevusi. Küllap tekitas see kahtlusi ja Everti juunikuine arvamine, et juhtum on lõpetatud, oli ekslik. Uurimine võttis lihtsalt aega ja asi anti 19. augustil sõjaväe ringkonna kohtu alla.⁶⁵ Süüdistusaktis kahtlustati Blumbergi enamlaste kasuks Eestis spioneerimises, Evertit aga oma tegevusest ülemat teavitamata jätmises. 26. septembril mõisteti Blumberg õigeks luuramises Venemaa kasuks ja tema ainsaks süüks loeti võltsitud dokumendi kasutamine. Everti karistuseks sai sisuliselt segaduse tekitamise eest kolm kuud peavahti.⁶⁶ Arvatavasti lahkus Evert senisest ametist millalgi juuli teises pooles ja veel enne kohtuotsust hakkas 2. diviisi senine sõjaväe teadete kogumise osakond kandma nime TKP nr. 2. Punkti juhataja kohusetäitja oli suve lõpus Karl Kangur.⁶⁷ Samal ajal eksisteeris edasi ka Purri juhitud TKO Tartu punkt.⁶⁸ Tõenäoliselt jättis Everti-Purri tüli teiste luureametnikega ja agentidega oma jälje kogu 2. diviisi alluvuses tegutsenud luureaparaadi efektiivsusele. Ilmselt oli Everti osakond siiski võrreldav liikuva TKP-ga. Pole teada, kes sai 2. diviisi TKP juhatajaks aasta lõpus või mis sai Everti ametnikest ja agentidest.

Reigo Rosenthal on pidanud usutavaks Purri väidet, et luureosakonna teenistuses olevad inimesed tegutsesid ka väljaspool Eestit. Purri meenutuste kohaselt õnnestus tal Nõukogude Venemaal luua ulatuslik agentuur, tema kaastöölised organiseerisid aga enamlaste tagalas

⁶⁰ RA, ERA.518.1.37, l. 179. Evert 2. diviisi ülemale, 16.05.1919.

⁶¹ RA, ERA.518.1.37, l. 188. Evert 2. diviisi ülemale, 25.07.1919.

⁶² RA, ERA.518.1.37, l. 193–194. Evert 2. diviisi ülemale, 23.07.1919.

⁶³ RA, ERA.927.1.479, l. 96–98. TKO ülema abi Veemi seletuskiri, 7.03.1919.

⁶⁴ RA, ERA.927.1.479, l. 141–144. Everti ülekuulamine, 9.03.1919.

⁶⁵ RA, ERA.927.1.479, l. 1. Sõjaväe prokurör sõjaväe ringkonna kohtule, 19.08.1919.

⁶⁶ RA, ERA.3704.1.478, l. 1–5. Sõjaväe ringkonna kohtu otsus, 26.09.1919.

⁶⁷ RA, ERA.496.2.22, l. 51. Kangur TKO ülemale, 13.09.1919.

⁶⁸ RA, ERA.496.2.22, l. 66. Tartu TKP ülem Purri TKO ülemale, 14.09.1919.

sabotaaži.⁶⁹ Kuigi Purri mälestused on teadaolevalt ainus põhjalik kirjeldus luureametniku tööst Vabadussõjas ja sh. agentuurluurest, tunduvad need kohati liialdatud ja sisaldavad ebatäpsusi. Purri jätab endast mulje kui kogu 2. diviisi luure ja vastuluure koordinaatorist, kelle käsutada oli kõikehõlmav ja rohkearvuline agentuur. Venemaale saadetud agentide kaudu olevat diviisiülema soovitud info temani jõudnud isegi ühe-kahe päevaga.⁷⁰ Seda, et osakonnal võisid olla mõned agendid vastaspoole hulgas, ei ole välistanud ka Ivo Juurvee.⁷¹ Küll on ta aga olnud skeptiline Purri selle väite osas, mis puudutas agendi värbamist vaenlase hulgast, kaheldes seesuguste väidetavate agentide kasuteguris ja küsides, kuidas toimus nendega sidepidamine.⁷² Dokumendid tõendavad Purri seda väidet, et tal olid üle rindejoone tegutsevad agendid. Seda, et tegu oleks olnud vaenlase hulgast värvatud agentidega, ükski allikas ei tõenda. Kuigi Purri mõju teistele 2. diviisi alluvuses tegutsenud TKP-dele ei saa välistada, puuduvad tõendid nende TKP-de allumisest Purri-le. Samuti pole ühtegi tõendit selle kohta, nagu kestnuks Venemaale saadetud agentide retked korraga vaid paar päeva. Ei saa välistada, et tegu oli n.-õ. kulleritega, kes said rindejoone vahetus läheduses teateid mõne teise Venemaal tegutseva agendi käest, kuid Purri mälestused ei paku selle osas täit selgust.

2. diviisi TKP-de asutamises tõusis jõuliselt esile polkovnik Puskari roll. Võrreldes 1. ja 2. diviisi, siis toimisid kummalegi väeosale allunud TKP-d üldiselt samadel põhimõtetel ja täites samu ülesandeid. Koosseisuliste ametnike kõrval tegutsesid agendid, kelle ülesanded ja töömeetodid olid üldiselt samad. Agentuurteadete põhjal koostasid ametnikud (tavaliselt punkti juhatajad) meeoluraporteid ja ettekandeid rindejoone tagant kogutud infost. Üritati tabada vaenlase agente ja võideldi enamlaste mõjutustegevuse vastu. Teadaolevalt saatis Tartu TKP agente üle rindejoone teateid koguma hiljemalt 19. veebruarist.⁷³ 1. diviisi TKP oli seda mäletatavasti teinud hiljemalt 7. märtsist.

Erinevalt 1. diviisi TKP-st pole seni õnnestunud leida 2. diviisi alluvuses tegutsenud TKP-de palgalehti, mistõttu on teada vaid üksikute agentide nimed. Kuna 2. diviisi vastutusala oli suurem, tegutses tema piirkonnas ka rohkem TKP-sid – Tartu, Võru, Petseri ja 2. diviisi punkt nr. 2, mis kandis sügiseni sõjaväe teadete kogumise osakonna nime.

Agentuuri tegevuse põhijooni

Et mõista agentide ja ametnike erinevust, tuleb lühidalt tutvustada viimaste ülesandeid. Vastuluure ametnikud teostasid poliitiliselt „kahtlaste“ arreteeritute eeluurimist. Valdavalt kahtlustati isikuid loata rindeületuses, spionaažis, kommunistlikus kihutustöös, punaväes teenimises või sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises. Eeluurimise käigus korraldati ülekuulamisi, koguti tunnistusi jne. Kogutud süüdistusmaterjalid saadeti edasi diviisi kohtu-uurijale.⁷⁴ Tartu punktis võis selliseid isikuid, kellele kohaldati eeluurimist, olla nädalas 21.⁷⁵ Niisuguseid ühe TKP koostatud aruandeid, mis sisaldasid kokkuvõtteid 1–2 nädala jooksul arreteeritute kohta, ongi teadaolevalt säilinud vaid kaks, mistõttu on vastuluureametnike töö tulemusi rohkem näha väljakohtute materjalides.

Oluline osa vastuluureametnike kogutud teabest pärines sõjavangidelt ja ülejoosikutelt. Värskem ja seetõttu väärtuslikum informatsioon sellistest allikatest pärines piirkonnast,

⁶⁹ R. Rosenthal, M. Tamming, Sõda pärast rahu, lk. 126–129.

⁷⁰ RA, ERA.2124.3.1041, l. 98–102. Purri mälestused.

⁷¹ I. Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis, lk. 26–31.

⁷² Samas, lk. 31.

⁷³ RA, ERA.518.1.37, l. 227. 2. diviisi staabiülema kapten Rotschildi koostatud luba agent Karrole rindejoone ületamiseks, 19.02.1919.

⁷⁴ RA, ERA.518.1.149, l. 628. Aruanne Tartu teadete kogumise punkti poolt arreteeritud isikute üle 4.–25.05.1919.

⁷⁵ RA, ERA.518.1.149, l. 630. Aruanne Tartu teadete kogumise punkti poolt arreteeritud isikute üle 25.–31.05.1919.

kus asetses vangistatud sõjamehe väeosa, kitsamalt tema enda allüksus ja selle naabruses paiknenud üksused. Seetõttu oli saadud teave üldiselt piiratud iseloomuga. Pealegi ei olnud kasulikku teavet omavadi vange kerge hankida, eriti lahingutegevuse vaibudes. Vangidelt saadud teabe kõrval kasutati vähemal määral allikatena trofeedokumente, kuid need olid veelgi juhuslikum allikalik.

Tol perioodil ei olnud isegi suurriikide luureteenistustel süsteemi, millega kontrollida saadud teabe tõepärasust. Selline süsteem töötati nt. Briti luures välja alles 1922. aastal – muide, Tallinnast saadud võltsinfo tõttu.⁷⁶ Tõenäoliselt suhtusid Eesti vastuluureametnikud kriitiliselt kogu saadud teabesse, olgu see pärit agentidelt, sõjavangidelt või tavakodanikelt. Üldjuhul kehtis ilmselt põhimõte, et kui mitu agenti kinnitasid ühtsama või agent oli ennast usaldusväärseks toestanud, siis oli alust võtta teavet tõesena.

Agentide ülesanne oli teabe kogumine nii Eestis kui ka rindejoone tagant. TKP ülemad esitasid agentuurteadetele põhinevad ettekanded diviisiülematele, kuid saatsid ka ettekannete ära kirjad otse kindralstaabi valitsusse TKO ülemale kapten Mamersile.⁷⁷ TKO ülem saatis ettekanded omakorda edasi nii operatiivstaabi ülemale (hiljem kindralstaabi valitsuse ülem ja ülemjuhataja staabi ülem) kui ka ülemjuhatajale. Seda saab järeltada meeoluraportitel ja tsensuuriaruannetel olevate resolutsioonide põhjal.⁷⁸ Siseriiklikult kogutud teabest on enim jälgi jäänud ettekannetest sõjameeste ja rahva meeolude kohta. Meeoluraportid koostasid punktide ülemad agentide ettekannete põhjal ja need sarnanesid sõjatsensuuri aruannetega. Mõlemas anti ülevaade sellest, mida sõjamehed ja rahvas arvasid. Tsensuuri kogutud teave põhines ulatuslikul kirjade läbivaatamisel. Kuid kirjades ei tõusnud sõjameeste poliitiline meelsus nii teravalt esile, sest kontrolli kartuses vaikiti tihti tundlikel teemadel.

Vastuluure siseriiklik agentuur toimis lihtsal põhimõttel: liiguti ringi sõdurite hulgas nii väeosades kui ka rongides ja pandi tähele kuuldu-nähtut.⁷⁹ Soomusrongi nr. 2 ohvitseri Ilmar Raamoti mälestuste põhjal võib arvata, et vastuluure agendid ei tegutsenud väeosades omapäi, vaid väeosa staap ning allüksuste ülemad olid nende tegevusest teadlikud. Nimelt kirjeldas Raamot juhtumit, kus vastuluure agent oli komandeeritud Raamoti roodu sõdurite (eriti saarlaste!⁸⁰) poliitilist ustavust kontrollima: „Sarnast lindu ei olnud ma varem näinud ega ka kuulnud, et neid ka meie soomusrongil liigub. Sõdur esitas oma dokumendid, millest oli näha, et ta oli sõjaväe vastuluure teenistuses.“ Agent tegutses roodus paar nädalat ja võis lahkudes Raamotile raporteerida, et tema üksuses oli poliitilise ustavusega kord majas.⁸¹ Varjatud järelevalvet teinud agent koostas töö lõppemise järel ettekande. Üks selliseid ettekandeid 3. diviisi vastuluure agendilt, kes viibis 9.–15. maini 6. polgu 9. roodus ja 16.–19. maini sama polgu 14. roodus, on hea näide agentuuri siseriikliku töö argipäevast. Agent kandis kuuldu põhjal ette nii üldistest meeoludest kui ka üksikjuhtumitest. Näiteks nägi ta mõningaid sõdureid vaenlasega vennastumas, agendi väljenduses „punastega sõbrustamas“, mille kohta ta esitas polguülemale kiirelt kirjaliku ettekande. Ettekanne oli mahukas ja tõi mitmele ühel või teisel viisil eksinud sõdurile kaasa rindele saatmise või karistuse.⁸² Agendid ei võinud kunagi kindlad olla, kas sõjameeste avaldatud arvamus oli nende isiklik seisukoht või oli tegemist enamlaste agentidega, kes pidid kuulujuttude ja agitatsiooni abil õonestama rahvaväe kaitsetahet. Täpsemaid asjaolusid selgitati väljakoh-

⁷⁶ V. Madeira. *Britannia and the Bear. The Anglo-Russian Intelligence Wars 1917–1929*. Woodbridge: The Boydell Press, 2016, lk. 49.

⁷⁷ Vt. nt. RA, ERA.496.2.22, l. 2. 3. diviisi sõjaväe teadete osakonna Petseri punkti ülem TKO ülemale, 07.08.1919.

⁷⁸ Vt. nt. tsensuuriaruannet Laidoneri resolutsiooniga: RA, ERA.518.1.149, l. 520–520p. Tartu trükitööde sõjakontrolli punkti ülema lipnik Hendrik Putniku nädalaaruanne, 15.05.1919.

⁷⁹ RA, ERA.495.10.23, l. 105–105p. TKO Võru punkti ülema meeoluraporti ära kiri, 23.08.1919.

⁸⁰ 1919. aasta 16.–21. veebruaril toimunud Saaremaa mässu tõttu suhtuti saarlastesse kahtlustavalt.

⁸¹ I. Raamot. Mälestused. Tallinn: Varrak, 2013, lk. 159–160.

⁸² RA, ERA.1560.1.78, l. 22–22p. Agent Luige ettekanne, 21.05.1919.

tutes, kuid selletaoliste juhtumite aluseks oli ilmselt valdavas osas agentuuri kogutud teave.

Teisel juhul kandis agent ette kellegi sõjast tüdinenud telefonisti sõjavastase sõnavõtu staabi ruumes ja teiste ruumis viibinute reaktsioonid. Sõjavastasel sõduril olevat soovitatud sellist juttu mitte ajada, sest hiljuti toonud sarnane tegu kellelegi pahanduse kaela. Tagajärjed ei lasknudki ennast kaua oodata: aruande servale kirjutatud kas polgu- või diviisiülema resolutsiooni põhjal kästi telefonist Narva rindele saata.⁸³ Ilmar Raamoti mälestuste järgi esines ka vastupidist liikumist, kus soovimatu rahvaväelane (Raamoti sõnul „venivillem“) võidi saata soomusrongilt tagavarapataljoni.⁸⁴ Kahtlusi äratanud sõjamehe saatmine tagalast rindele või rindelt tagavaraväeosas oli seega üks viise, kuidas eemaldada kaitsetahte negatiivselt mõjunud isikud. Kui laialdaselt see praktika levinud oli, on raske hinnata.

Varasemad säilinud meeleoluraportid pärinevad 1919. aasta aprillist. Raportites kõneldi põgusalt rahulolematuses, mille põhjustas asjaolu, et valitsuse lubatud abirahad ei jõudnud sõjameeste kodusteni. Põhjalikult keskenduti eelseisvatele Asutava Kogu valimistele. Agentide andmetel kavatses enamik sõdureid anda hääle nimekirjadele nr. 3 ja 2, kuid Maarahva Liidu ja peaminister Pätsi suhtes oldi agentidele teadmata põhjusel rahulolematud. Valimisnimekirjad nr. 3 ja 2 olid vastavalt sotsiaaldemokraadid ja tööerakondlased, kes saavutasidki 5.–7. aprillini toimunud valimistel parima tulemuse, jättes Maarahva Liidu kaugele seljataha. Raportites kajastati ka kuulujutte. Käesoleval juhul mainiti narvalaste ja sõdurite seas levinud kuuldusi punaste pealetungist ja Narva pommitamise plaanidest valitsuse takistamiseks valimiste läbiviimisel.⁸⁵

Tõenäoliselt esitati teavet poliitilisest meelsusest varemgi, kuid vähemalt 1. diviisis koguti seda süsteemselt alles alates refereeritud 3. aprilli raportist. Nimelt on raportil resolutsioon, mille järgi tuli edaspidi kõik teadete kogumise punktilt ja mujalt saadud informatsioon sõjameeste meeleolude kohta koondada salajasse kausta.⁸⁶ Lisaks teadete kogumise punktide ülematele võisid meeleoluraporteid harvadel juhtudel koostada väeosade ülemad.

Agentide tegevus 1919. aasta esimesel poolel

Hoopis raskemini jälgitav on Eesti agentide tegevus teisel pool rindejoont. Nende kaudu saadud informatsioon pidi katma selle teabevajaduse, mida ei suutnud anda rindel võetud sõjavangid. Mingeid erilisi sidepidamisviise senise uurimise käigus tuvastatud ei ole – Venemaale saadetud agendid lihtsalt töid kogutud teabe läbi rinde.

Järgnevalt jälgitakse agentuuri tegevust 1919. aasta juuni lõpuni. Agendid tegutsesid tol perioodil ja hiljemgi peamiselt Jamburgi (Kingissepp), Petrogradi (Peterburi), Luuga (Luga), Oudova (Gdov) ja Pihkva suunas. Aprilli lõpus Venemaale lähetatud Ella Kuusk pidi koguma sõjalist teavet Petrogradis, Pihkvas, Luugas, Jamburgis ja Oudovas, kuid nii laiahaardeline ettevõtmine pandi ühe agendi õlule ilmselt erandina.⁸⁷ Juunis saadeti Venemaale korraka kolm agenti – kaks Jamburgi ja selle ümbrusesse ning üks Oudova suunas. Agentide ülesandeks oli koguda teavet Vene valgete Põhjakorpusse ja Balti pataljoni meeleolu ja tegevuse, aga ka poliitiliste parteide võitluse kohta.⁸⁸

Agent Valentin Savi raport 1919. aasta 6. märtsist sisaldas teavet punaarmeele ja sõjatehnika arvu ja paiknemise kohta Jamburgi kubermangus, täpsemalt Polja jaamas, Temnitsa mõisas ja Gostitsõ külas. Suurema osa saadud teabest edastas ta naastes veel enne aruande

⁸³ RA, ERA.1560.1.78, l. 20. Väljavõte 6. jalaväepolgus viibiva teadete kogumise punkti ametniku ettekandest, 13.05.1919.

⁸⁴ I. Raamot. Mälestused, lk. 160.

⁸⁵ RA, ERA.518.1.633, l. 9. TKO 1. diviisi punkti nr. 1 ülema Püssi meeleoluraport 1. diviisi ülemale, 3.04.1919.

⁸⁶ Samas.

⁸⁷ RA, ERA.515.1.632, l. 74. Punkti ülem Püss 1. diviisi ülemale, 26.04.1919.

⁸⁸ RA, ERA.515.1.632, l. 74. Punkti ülem Püss 1. diviisi ülemale, 8.06.1919.

kirjutamist Mustjõel paiknenud Soome suurtükiväepatarei ülemale. Lisaks kirjutas Savi, et kohalikud elanikud ootavad Eesti vägede pealetungi, mis enamlasi taganema sunniks. Rahvale olid peale pandud rasked majanduslikud kohustused ja tavalised olid ka rekvireerimised. Enamlaste niisuguse tegevuse tõttu nähti tema sõnul seetõttu Eesti sõjaväes päästjaid.⁸⁹ Mõistet „päästjad“ kasutas tulevikus ära Eesti propaganda, mis oli suunatud Venemaa elanikkonnale. Savi pakkus välja ka mõningad tegevusvõimalused, soovitudes maha põletada Temnitsa mõisa, ära lõhkuda raudteeliini Poljas või Gostitsõs ning õhku lasta raudteesillad. See tegevdanuks Savi hinnangul rinnet, sest tema arvates kavandasid punased selles lõigus tõsisemaid operatsioone. Savi lubas lähapäevil võtta ette uue retke kuni Oudovani.⁹⁰ Märtsi lõpus esitatud raportis soovitas Savi pärast sõjalise informatsiooni edastamist veel ühe silla õhkimist ja kinnitas, et elanikud ootavad igatsusega „valgeid“ vägesid, millele kommunistid vastasid hirmupropagandaga, levitades kuulujuttu või lendlehti eesti sõjameeste „metsikustest“. Savi teatel oli Nõukogude Venemaal lähiajal plaan saata Eestisse suurem hulk agitaatoreid kihutustööde tegema ja ühtlasi spioneerima. Plaan nägi ette ka lendlehtede levitamist eesti sõjameeste hulgas rindel.⁹¹ Savi informatsioonil oli tõe põhjal all, sest mõne nädala pärast tabasid Soome vabatahtlike väeosa juures tegutsenud vastuluuretöötajad enamlaste salakuulaja, kelle ülesandeks oli sõita üle Võru ja Valga Tallinna ning koguda teavet Eesti sõjaväe kohta ja levitada lendlehti – „proklamatsioone“. Agendile oli kaasa antud 27 400 rubla.⁹² Veidi rohkem kui kuu aega pärast Savi ettekannet kinnitas 2. diviisi staabi sõjaväe teadete osakonna ülem Evert, et enamlaste Staraja Russa staabi agendid käivad sagedasti Baltimaades – Everti kasutatud mõiste – ja toovad Eestisse, eriti Tallinna, kihutustööde jaoks määratud raha.⁹³ Ei ole teada, kas Savilt saadud informatsiooni põhjal oldi enamlaste agentide osas senisest valksamad või mil määral arvestati tema soovitusi maikuus alanud pealetungi planeerimisel. Igatahes lasti Põhjakorpuse pealetungi algul Gostitsõ lähedal õhku raudtee, nii et enamlastele appi tõtanud soomusrong sõitis rööbastelt välja. Samuti rikuti raudteesild Pljussa jõel, mis löikas ära veel kaks punaste soomusrongi.⁹⁴ Lisaks agentidele tõid üle rinde infot ka tavakodanikud, kelle vastuluure ametnikud või agendid üle kuulasid. Kogutud andmed sisaldasid nii mõnigi kord potentsiaalselt väärtuslikku sõjalist informatsiooni, ja kuigi ülekuulatud isikute tausta põhjalikult uurimata ei saa midagi kindlat öelda, võisid sõjaliselt pädevad tähelepanekud tuleneda nii mõnegi mehe varasemast teenistusest Vene armees või osalemisest sõdades. Samuti andsid nad teada rahva meeleoludest teisel pool rindejoot. Näiteks teatas Jamburgi piirkonnast saabunud Andres Part 7. mail toimunud ülekuulamisel, et piirkonna rahvas ootab vägede edasitungimist, sest kommuuna on kõiki ära tüüdanud.⁹⁵ Part ei täpsustanud, kas ta peab rahva all silmas kõiki piirkonna venelasi, eesti asunikke ja ingerlasi ning kas oodatakse Eesti või Vene valgete vägesid. Sellise teabe puhul võib küsida: kui laiapõhjalise suhtluse alusel piirkonna rahva meelsusele hinnang anti?

Nii mõnigi üle rinde tulnud tavakodanik saabus Venemaa kaugematest piirkondadest. Tallinlane Gertrud Forssmann saabus 1919. aasta mais Moskvas ja andis ülekuulamisel pildi sealse rahva ning sõjameeste meeleoludest. Forssmann saadeti pärast esialgset ülekuulamist Tallinnasse kindralstaabi valitsuse teadete kogumise osakonna ülema käsutusse.⁹⁶ Forssmanni

⁸⁹ RA, ERA.515.1.632, l. 24–25p. Agent V. Savi raport 1919. aasta 6. märtsist.

⁹⁰ Samas.

⁹¹ Samas.

⁹² RA, ERA.515.1.150, l. 112. Soome vaba-salga Lõuna väerinna teadete kogumise punkti ülem 2. diviisi ülemale, 19.04.1919.

⁹³ RA, ERA.518.1.150, l. 227. 2. diviisi staabi sõjaväe teadete osakonna ülem Evert 2. diviisi staabi ülemale, 5.06.1919.

⁹⁴ Eesti Vabadussõja ajalugu. II, lk. 24.

⁹⁵ RA, ERA.515.1.632, l. 88–80. Andres Parti ülekuulamisprotokoll, 7.05.1919.

⁹⁶ RA, ERA.515.1.632. Punkti ülema eest sõjaväeametnik Kleesmann 1. diviisi ülemale, 5.05.1919.

juhtum on huvitav ja asjasse puutuv ka seetõttu, et teda kuulas üle 1. diviisi agentide nimekirjas olnud Aleksander Tiit. See näitab, et ilmselt anti ametnike kompetentsi kuulunud ülesandeid suure töömahu korral ka agentidele. Töenäoliselt sundis punkti suur töömaht edaspidigi andma vajaduse korral ülekuulamise ülesandeid usaldusväärsematele agentidele. Luure vallas oli enamik ametnikke ja agente võrdselt algajad.

Forssmann selgitas, et meeololu Moskvas oli rõhutatud ja oodati ärevusega Koltšaki armee saabumist. Eriti mõjus sõduritele kuulujutt, et Koltšaki eelväeks on pappide polk, kes tuleb riste kandes lauluga. Kuulujuttude mõjul sõdurid deserteerusid või andsid end vangi. Enamlased vastasid sellele laialdase Koltšaki-vastase kihutustööga. Forssmanni teada olid paljud väeüksused Narva rindelt ja ka Oudovast Moskva alla viidud. Väejooksikuid oli tema sõnul massiliselt, toiduaineid saada napilt ja kohutavalt kallilt ning enamlaste valitsus tundis oma positsiooni kõikuvat.⁹⁷ Ei saa välistada, et Eesti vastuluure huvitus rahva meeoludest Nõukogude Venemaal ka propaganda tegemise eesmärgil, et kavandatav tekst puudutaks sihtgruppi paremini. Erinevate punktide kogutud teave jõudis lõpuks kindralstaabi valitsusse ja ülemjuhataja staapi ning Venemaa rahva meeolude analüüsimise põhjal võis edasist tegevust suunata MKO Tallinnas. See osakond vastutas mh. propaganda eest Nõukogude Venemaal.

Enne Eesti vägede pealetungi Pihkvale käisid Tartu punkti agendid mai keskel Peipsi taga Oudova piirkonnas, täpsemalt Haniva, Vetvenniku ja Sambla külas. Agendid teatasid, et enamlased kindlustavad kõvasti Pihkva linna ega taha Pihkvat mingil juhul Eesti vägedele ära anda. Teatati kuuldustest eestlaste väeosadest Pihkva all ja samuti hiljutistest suurtest näljast põhjustatud mässudest Petrogradis.⁹⁸ Põhjakorpuse pealetung Petrogradi suunal seiskus 21. mail. Enamlased kutsusid üles linna kaitsma. Töenäoliselt pani agentidelt saadud teave kindralstaabi valitsuses ja ülemjuhataja staabis mõne ülema mõtted liikuma n.-ö. infooperatsiooni korraldamise suunas. Nimelt saatis kindralstaabi valitsuse MKO juuni alguses ülemjuhataja staabi ülema käsul 1. ja 2. diviisi 1000 eksemplari lendlehti, mida paluti ustavate isikute kaudu Petrogradi saata ja seal laiali laotada.⁹⁹ Kes selle operatsiooni ellu viis ja kui edukas see oli, on seni teadmata.

Agentide eelnevatel nädalatel kogutud teave sunnib arvama, et päris tühjalt kohalt see idee Tallinnas ei tekkinud. Oli ju „nälgivatele Petrogradi elanikele“ mõeldud lendlehel sõnumi läkitajateks märgitud „sõbrad-päästjad“. Lendlehel kirjeldatakse mh. väikese Eesti kangelaslikku ja edukat võitlust punastega. Seda võitlust toetasid liitlased, andes Eestile relvastust ja toiduaineid. Siinkohal tasub meenutada eespool nimetatud agent Savi ettekannet, milles ta kirjeldas rindejoone tagust ootust „päästjate“ tulekust ja mitmeid teisi teateid suurest toiduainete nappusest Venemaal.¹⁰⁰

Agentide tegevus 1919. aasta teisel poolel

Aasta teisel poolel jätkas agentuur varasemat tegevust: koostati meeoluraporteid, saadeti kahtlusaluseid väljakohtutesse, jahiti enamlaste agente ja käidi üle rinde Venemaal informatsiooni hankimas. Esimese poole aastaga oli teadete kogumise osakond omandanud hulga väärtuslikke kogemusi ja ilmselt olid seni vastu pidanud agentidel tekkinud kutseoskused, mis lubasid neid sõjaväeluurel efektiivsemalt vaenlaste vastu rakendada.

Enamlased saatsid järjest aktiivsemalt Eestisse agente, kelle ülesandeks oli õõnestustegevus ja keda Eesti vastuluure varitses ja võimaluse korral kinni püüdis.¹⁰¹ Kuigi võrreldes

⁹⁷ RA, ERA.515.1.632, l. 77–77p. Gertrud Forssmanni ülekuulamisprotokoll, 7.05.1919.

⁹⁸ RA, ERA.518.1.150, l. 175–175p. Teadete kogumise Tartu punkti ülem Purri 2. diviisi ülemale, 14.05.1919.

⁹⁹ RA, ERA.518.1.149, l. 626. MKO ülem 1. ja 2. diviisi ülemale, 5.06.1919.

¹⁰⁰ RA, ERA.515.1.631, l. 85. Lendleht, 7.06.1919.

¹⁰¹ RA, ERA.518.1.152. Tartu punkti ülema eest abi Tenson 2. diviisi staabi ülemale, 9.08.1919.

aasta esimese poolega on materjale – eriti aasta viimaste kuude kohta – säilinud veidi vähem, annab dokumentatsioon üldpildi agentuuri tööst 1919. aasta teisel poolel. Üks tähelepanu vääriv muudatus võrreldes varasemaga oli see, et nüüd lisandusid potentsiaalsete vaenlaste nimekirja Vene valgete vastuluurajad.

Eestlaste ja Vene valgete sõjaeesmärkide lahknevus tegi omavahelised suhted keeruliseks ja viis lõpuks tülini.¹⁰² Reigo Rosenthal on varem oletanud, et suhteid Põhjakorpuse (1. juulist võitlesid Vene valged Loodearmee nime all) ja Eesti väejuhatuse vahel pingestasid enamlaste agendid kuulujutte levitades. Rosenthali arvates Eesti ülemjuhatus tegelikult vahekorra halvenemist Vene valgetega ei soovinud.¹⁰³ Nagu järgnevalt selgub, võisid põhjuste tagamaad olla mõnevõrra teised.

Teadete kogumise osakond andis teada, et alates 15. juunist tuleb Eesti Vabariigi piirides tegutsevad Põhjakorpuse vastuluurajaid kohelda salakuulajatena ja nendega vastavalt ümber käia.¹⁰⁴ Olulist osa nii Vene valgete kui ka enamlaste agentide paljastamisel etendas TKO agentuurluure. Näiteks märkasid 1. diviisi punkti agendid juuni lõpus Narvas Johann Käkineni, kes oli varem teeninud Vene salapolitsei ja keda kahtlustati kuulumises Vene valgete vastuluure. Kuigi Käkinen väitis, et tal on luba Jamburgi suunas piiri ületada, ei lastud teda kahtluste tõttu üle piiri.¹⁰⁵ Eesti luureagendid käisid jätkuvalt üle rindejoone. Luba selleks taotles piirkonna vastuluurepunkti ülem vastava piirilõigu valvamise eest vastutanud ülemalt, nt. Narva ruumis linna garnisoni ülemalt. 22. juunil ületas piiri punkti nr. 1 ametnik Leonhard Vatsar.¹⁰⁶

Piirkonna vastuluurepunkti ülem taotles luba isegi sel juhul, kui üle piiri soovis minna mõne teise punkti agent. Nt. soovis Tartu punkti agent Axel Hanhold ületada piiri Narva juures ja luba selleks taotles talle 1. diviisi punkti ülem Maasik.¹⁰⁷

2. diviisi staabi sõjaväe teadete osakonna ülem kirjutas juuni lõpus pika ettekande, mis põhines 24. juunil Moskvas ja Petrogradist tagasi jõudnud agendi teabel. Agendi teatel olid Vene võimuesindajad kaotanud usalduse Staraja Russasse kolinud eesti kommunistide vastu ja keelanud neil formeerida eesti väeosi. Laialdaseks oli muutunud Punaarmee deserteerunud sõjameeste liitumine nn. roheline armeega (s. o. eraldiseisvalt vastavalt vajadusele nii Vene valgete kui ka enamlaste vastu võitlejad). Agent andis samuti teada Petrogradi ulatuslikust evakueerimisest ja sõjapõgenike suurest arvust Moskvas. Ta oli kogunud informatsiooni ka Vene valgete kohta ning tema sõnul muutus nende suhtumine Eesti vägedesse aina vaenulikumaks. Erilist pahameelt tekitas valgetes toiduainete väljaveo piiramine Eestist. Suuresti tegid Eesti-vastast kihutustööd Vene valgekaartlikes väeosades teeninud balti parunid. Luureosakonna juhataja soovitas saata valgete väeosadesse eesti agente, kelle ülesandeks oluks sealset Eesti vastu sihitud tegevust, kavatsusi, meeoleolu jms. silmas pidada, et Eesti väejuhatuse sellest varakult teada saaks.¹⁰⁸ Nii nagu edasine näitas, võeti seda soovitus ilmselt kuulda.

Suhete jähenedamine ja vastastikused kahtlused kasvasid kiires tempos. Juuli alguses koostas TKO ülema abi staabikapten Veem kindralstaabi valitsuse ülemale polkovnik Rinkile ettekande Vene valgete salajasest suhtlusest Saksa ringkondadega. Muu hulgas mainis Veem, et 2. juulil oli kinni peetud Loodearmee juhataja kindral Aleksandr Rodzjanko isiklik käskjalg.¹⁰⁹

¹⁰² Vt. nt. Eesti Vabadussõja ajalugu. II, lk. 188–196; R. Rosenthal. Loodearmee. Tallinn: Argo, 2006, lk. 213–268.

¹⁰³ R. Rosenthal. Loodearmee, lk. 231–232.

¹⁰⁴ RA, ERA.544.1.16, l. 52. Teadete kogumise osakond 1. diviisi ülemale, ärakiri, 13.06.1919.

¹⁰⁵ RA, ERA.544.1.16, l. 59. 1. diviisi teadete kogumise punkti nr. 1 ülem Hugo Maasik Narva linna garnisoni ülemale, 22.06.1919.

¹⁰⁶ Samas.

¹⁰⁷ Samas.

¹⁰⁸ RA, ERA.518.1.150, l. 264–264p. 2. diviisi staabi sõjaväe teadete osakonna ülem Evert 2. diviisi staabi ülemale, 25.06.1919.

¹⁰⁹ RA, ERA.495.10.23, l. 90–90p. Kindralstaabi sõjaväe teadete kogumise osakonna ülema abi Veem kindral-

Põhjakorpust kahtlustati sidemetes Saksa ringkondadega varemgi, juunikuus.¹¹⁰ Vene valgete tegevus paistis eestlastele järjest kahtlasem.

Seetõttu võib nimetada silmapaistvaks saavutuseks Loodearmee vastuluureaparaadi rohkem kui poolesaja töötaja – ametnike ja agentide – nime tuvastamist. Kindlaks tehti armee vastuluureosakonna 20 ametniku ja 14 agendi nimi ning ametisse asumise kuupäev. Lisaks selgus osakonna kuue punkti 21 töötaja nimi ja ametisse asumise kuupäev. Vastuluure punktide agentide koguarvuks teatati 19 inimest, kuid nende nimesid ei õnnestunud välja selgitada.¹¹¹ On rohkem kui tõenäoline, et selline informatsioon sai pärineda valgete vastuluureosakonnas töötanud ja eestlaste agendiks värvatud isikult. Loodearmee vastuluure paljastanud agendiks võis olla Maasikule isiklikult tuttav ühe selle armee kindrali asjaajaja. Enne luuretootajatelt info hankimist sai Maasik temalt üha põhjalikumaid ülevaateid Loodearmee koosseisus teenivatest ohvitseridest.¹¹² Loodearmee vastuluure jaoks oli tegu sisuliselt krahhiga.

Aasta teise poole meeleoluraportid erinesid mõnevõrra esimeste kuude omadest, kuna kevadtalvel kütsid kirgi Asutava Kogu valimised. Aasta viimastel kuudel piirduti aruannetes tihti lakoonilise lühihinnanguga. Väljakohtute materjalide põhjalik uurimine on näidanud, et pärast kevadisi valimisi sattus väljakohtutele otsustamiseks poliitilisi süüdistusi märkimisväärselt vähem. Oli see siis agentide tõhusa töö, võimude poliitika või mõne muu teguri – nt. kohtukorralduse muutmise – tagajärg, vajab täpsustamist.

3. diviisi teadete kogumise punkti juhtis 25. aprillist 4. novembrini leitnant Hans Thalheim.¹¹³ Tema mantlipärijaks saanud leitnant Johannes Ernitsa koostatud 1919. aasta tegevuse teise poolaasta aruanne annab hea arusaama sellest, kuivõrd raskem võis olla sageli ümberpaigutatunud väeosa vastuluure tegevus võrreldes ühes linnas ja piirkonnas paigal olnud luureasutuse tegevusega. Mõne diviisi agentuuri tööd see igal juhul raskendas.¹¹⁴ 1. ja 2. diviisi ning linnade vastuluurepunktid said ilmselt oma agentuuri küllaltki stabiilselt arendada ja alal hoida.

Võrdlus Nõukogude luurega ja järeltusi

Vabadussõja edu üheks võtmeks oli erinevate riigikaitseasutuste võime kiirelt areneda ja ka Eesti sõjaväeluure tegi selles osas edusamme. Tähelepanuväärne on küll see, et üle rindejoone käimiseks kasutati üldiselt samu marsruute, kuid ilmnes, et nende hoolikama valvamise peale tuli vastuluure alles sõja lõpus.¹¹⁵ Üks uurimisperspektiive on välja selgitada, kuidas ja kus täpsemalt käidi Vabadussõjas üle rindejoone ning kas teatud marsruudid olid kasutusel ka varem ja hiljem. Saadud teadmine annaks parema mõistmise eri põhjustel – sh. spioonid, pagulased, salakaubavedajad jne. – toime pandud illegaalsete piiriületuste praktilisest poolest.

Agentuuri arvukuse osas on samuti raske teha kindlaid järeldusi. Võib nõustuda Rosenthaliga hinnanguga, et 1920. aasta alguses oli enne Kaitsepolitsei loomist vähemalt üheksa (varasem Viljandi punkt oli tõenäoliselt 1919. aasta lõpuks likvideeritud) teadete kogumise punkti.¹¹⁶ Seda, et iga punkti teenistuses võis olla 10–20 agenti, ei saa kinnitada ega ümber lükata. Kuressaares ja Pärnus oli palgal arvatavasti vähem agente, sest need paigad asetsesid rindejoonest kaugel.

staabi valitsuse ülemale, 6.07.1919.

¹¹⁰ R. Rosenthal. Loodearmee, lk. 231.

¹¹¹ RA, ERA.515.1.633, l. 191–192p. 1. diviisi teadete kogumise punkti nr. 1 ülem Maasik 1. diviisi ülemale, 12.08.1919.

¹¹² RA, ERA.515.1.633, l. 109–109p. 1. diviisi TKP nr. 1 ülem Maasik 1. diviisi ülemale, 5.07.1919.

¹¹³ RA, ERA.1.5.1625, pag-mata. Hans Thalheimi teenistusleht.

¹¹⁴ RA, ERA.1560.1.79, l. 15–15p. 3. diviisi teadete kogumise punkti ülem leitnant Johannes Ernits, 5.06.1920.

¹¹⁵ RA, ERA.544.1.16, l. 110. 1. diviisi teadete kogumise punkti nr. 1 ülem Maasik 1. diviisi ülemale, 10.10.1919.

¹¹⁶ R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu, lk. 127.

Agentide hilisem kaastöö jätkamine Eesti eriteenistuste heaks tekitab mitmeid küsimusi. Kaitsepolitsei agentidest enne 1924. aasta 1. detsembrit selgitas Rosenthal välja 187 isiku nime, kellest 38 teenis tema andmeil Vabadussõjas Eesti sõjaväeluures.¹¹⁷ Kaitsepolitsei ametniku Varfolomejevi (hilisem Savisilla) väitel võttis ta 1920. aasta mais üle Mihkel Püssi 18 agendist koosneva võrgustiku.¹¹⁸ See tundub küsitav, sest autorile teadaolevalt jätkas pärast sõda 1. diviisi 52 agendist teenistust Kaitsepolitseis agendi või ametnikuna siiski kõigest viis isikut. Kas Kaitsepolitsei kontrollis alati agentide väiteid varasemast teenistusest Eesti sõjaväeluures? Arvestades katkendlikke andmeid agentidest, ei saa midagi põhjanevat väita. Tõenäoliselt jäi osa agente sõjaväe vastuluure ja luure kaastööliseks ka pärast 1920. aastat.

Milline oli Eesti luure ja vastuluure võimekus võrreldes peavastase Nõukogude Venemaaga? 1918. aasta septembriks oli Nõukogude Vene sõjaväeluure suutnud luua läänesuunal agentuurvõrgustiku, kuhu kuulus 20 agent-residenti. Ennekõike rahast motiveeritud Nõukogude agent-residendile maksti väidetavalt kuni 3000 rubla palka, residentide abile aga 2000 rubla.¹¹⁹ Selliste tasude suhtes on põhjust olla veidi skeptiline. Nimelt eraldas 1918. aasta sügisel Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu – selle alla käis Nõukogude Venemaa sõjaväe luure ja vastuluure – vastuluureks kokku 724 522 rubla ja lubas üle kanda veel 2 371 302 miljonit rubla 1918. aasta teise poole eest esitatud arvete ja kuluaruannete põhjal.¹²⁰ Punaarmee Põhjarindele eraldati aga 1918. aasta lõpus nii luureks kui ka vastuluureks 25 000 rubla.¹²¹ 1919. aasta 15. veebruari seisuga oli Nõukogude agentuuris kokku arvel 89 registreeritud ja ligikaudu 50 registreerimata agent-residenti, kuid realselt suutsid neist luureandmeid hankida ehk 70.¹²² Nõukogude Venemaa võitles nende ressursidega laial rindel paljude riikide vastu. On teadmata, kui palju kulutasid raha kõik Eesti TKO-d kokku. Kuid tehtud kulutused agentuurluurele ja agentide arv aинуüksi 1. diviisi TKP nr. 1 põhjal paistavad piisavad, et täita ettenähtud ülesandeid.

Lühikeseks jäänud elukaarega Eesti Tööraha Kommuuni siseasjade valitsuse tšekistidega võrreldes oli Eesti sõjaväeluure tuntavalt professionaalsemal tasemel. Eesti tšekistid kuulasid samuti üle sõjavange ja üritasid tabada kihutustöö tegijaid ning salakuulajaid. Kommuuni tšekaa töömeetodid paistavad uurimismaterjalide põhjal vähem pädevad. Nii mõnigi spionaažis süüdistatu saadeti mahalaskmisele pigem varade konfiskeerimise eesmärgil.¹²³ Üldiselt võib öelda, et kuigi luure ja vastuluure ei otsustanud Vabadussõja käiku, kogus Eesti sõjaväeluure seni arvatust palju rohkem potentsiaalselt kasulikku informatsiooni. Agentuuri Venemaalt kogutud informatsioon ei võistelnud mahult ilmselt sõjavangidelt ja ülejooksikutelt saadud teabega. Kuid saadud strateegilised andmed olid alternatiivseks infoks. Siseriiklikult andis agentuur regulaarseid ülevaateid meeleoludest rahvaväes, võimaldades ülevaadet poliitilisest meelsusest. Agentuur võimaldas ohjeldada Nõukogude luure katseid teha Eestis õnnestustööd, mis pidi murendama eesti sõjameeste kaitsetaht.

Oma osa võis enamlaste agentide õnnestustöö ennetamises mängida kevadel Venemaal käinud agendi hoiatus, et peatselt on üle rindejoone oodata rohkem vaenlase agente. Eelhoiatuse osutus peagi tõseks. Samuti saadi agentide kaudu teada Vene valgete üha negatiivsemast suhtumisest Eestisse. Aasta teises pooles halvenenud suhted nõudsid vastumeetmeid ja Eesti sõjaväeluure osutus tänu agentuurluurele selles osas edukaks, paljastades üle poolesaja Vene valgete luureametniku ja agendi nime. Olukorrast tingituna täitis sõjaväeluure mõningaid

¹¹⁷ Samas, lk. 249–250.

¹¹⁸ Samas, lk. 139.

¹¹⁹ Samas, lk. 57.

¹²⁰ S. Vojtikov. Sovetskie speclsužby i Krasnaja Armija, lk. 43; vt. põhjalikumalt Nõukogude luurest ja vastuluurest aastatel 1918–1919: R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu, lk. 54–65.

¹²¹ H. Walter. Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal, lk. 28.

¹²² R. Rosenthal, M. Tamming. Sõda pärast rahu, lk. 60.

¹²³ ERAF.28 ülekuulamisprotokollid.

rolle, mis olid varem ja hiljem omased poliitilisele politseile – ennekõike poliitilise meelsuse kontroll varjatud järelevalve teel. Endise Vene impeeriumi aladel toimunud sõdades ei olnud see tavapäratu ega Eestile eriomane, vaid spetsialistide puudusest tingitud abinõu.

MKO agentuuri tegevusest Vabadussõja ajal ühtegi tõendit ei ole. See, et MKO koostatud lendlehti paluti levitada TKO agentidel, viitab võimalusele, et MKO agente võis olla väga napilt või ei soovitud neid selliste ülesannetega kompromiteerida. Enamlaste hulgast värvatud agente dokumentides ei mainita. Kuid ei saa välistada, et sellised isikud eksisteerisid ja neid ei mainitud konspiratsioonireeglite tõttu. Senise uurimise põhjal saab öelda, et rindejoont ületanud agendid kogusid teavet ise, mitte ei täitnud kulleri rolli. Agentide varasemat tausta ja värbamist võiks edasi uurida, sest seni puudub vähimigi teave nende spetsiaalsest väljaõppest Vabadussõja käigus. Sellega erineta enamlastest, kes koolitasid oma üle rindejoone saadetavaid agente vastavatel kursustel. Välistatud ei ole võimalus, et mõned Eesti sõjaväeluure agendid olid olnud ametis tsaariajal kas sõjaväeluure või politsei kaastöölisena.

1919. aastal pandi alus Eesti Vabariigi sõjaväe luurele ja vastuluurele. Milliseid järeldusi agentuurluure kasutamisel saadud kogemustest kindralstaabi tasandil tehti ja missugune oli sõjaväeluure sõjajärgne agentuur ning mis olid tema ülesanded, need asjad vajavad edasist uurimist. Vähemalt 1. diviisi jätkas veel 1923. aastal tegevust oma agentuur nii sise- kui ka välisriiklikult: „Liikuvatest agentidest elutsevad mõned vahetevahel kauemat aega Eesti Vabariigi piirides, kuna teised väljaspool vabariigi piire töötavad.“¹²⁴

Kokkuvõtteks

Agentidele maksti 1919. aastal tasu vahemikus 300–475 marka. Üle rindejoone Venemaal käinud agentidele maksti kulude katteks täiendavaid summasid. 1. diviisi vastuluure TKP tegevuseks, mh. ametnike ja agentide palkadeks ning erakorralisteks kuludeks, sh. lähetused Venemaale, kulus aastaga 153 500 marka. See on võrreldav diviisi ühe kuu palkadeks ja päevarahadeks kulunud summaga. Raha 1. diviisi TKP-le eraldati sõjaväe varustusvalitsuse rahandusosakonnast ja hiljem esitati kuluaruanne koos palganimekirjadega.

1. diviisi TKP-s teenis kogu Vabadussõja vältel teadaolevalt 52 agenti, kuid korraga ei olnud neid ametis kunagi üle 20. Koosseisulisi ametnikke oli TKP-s korraga kuni viis ja kogu sõja jooksul oli teenistuses kaheksa erinevat isikut. Kaadri voolavus oli suur ja vaid viis agenti oli ametis nii punkti tegevuse alguses kui ka lõpus. 2. diviisis palus diviisiülem märtsis suurendada agentide koguarvu 25 peale. Üldistavalt on raske öelda, kui arvukas oli kogu sõjaväeluure agentuur.

Agentuuri töö tulemusena koostati siseriiklikust olukorrast meeoluraportid. Varjatud järelevalve abil koguti Eestis teavet vaenlase agentidest ja enamlaste poolehoidjatest. Võideldi enamlaste õõnestustöö vastu, milleks olid nii kuulujuttude levitamine, agiteerimine kui ka lendlehtede levitamine. Kogutud tõendite abil saadeti kahtluslauseid väljakohtute alla. Üle rindejoone Venemaal käies koguti sealt sõjalise teabe kõrval informatsiooni rahva meeolude kohta. Saadud teavet võidi kasutada propaganda sõnumite kujundamiseks. On teada vähemalt ühest plaanist levitada Petrogradis lendlehti eesti agentide abil.

Sõja teises pooles jätkus varasem tegevus, kuid nüüd lisandus vastasseis Vene valgete vastuluurega. Varem on arvatud, et Eesti väejuhatuse suhteid Vene valgetega pingestasis kuulujutte levitavad enamlaste agendid. Uute allikate põhjal selgus, et teateid Vene valgete kasvavast negatiivsest suhtumisest tõid ka eesti agendid Venemaalt. Edulooks võib pidada Eesti agentuurluure abil Loodearmee vastuluureosakonna enam kui poolesaja töötaja ja agendi nime väljaselgitamist.

¹²⁴ RA, ERA.515.1.667, l. 1. Kolonel Parv 1. diviisi staabi salaluure agentuuri organisatsioonist, 18.05.1923.